

I. Проблеми збереженості архівної спадщини: історія та сучасність

Усе вищевикладене засвідчує пріоритетний напрям діяльності науковців інституту — задоволення практичних потреб державних архівних установ. Інтенсивність роботи над цими питаннями підтверджують цифрові дані. 1996 р. у плані науково-методичної роботи проблемам збереженості було присвячено 4 наукові та 1 методична теми, 1997 р. — відповідно 4 і I, 1998 та 1999 рр. — по 5 та 2. Це переконливе свідчення того, що, попри всі економічні труднощі, які переживає держава, що болуче відбиваються на її низових ланках, віддзеркалюючи стан суспільства, працівники Інституту докладають багато зусиль, щоб задовольнити запити галузі. Водночас важливим є й інше: проблеми збереженості документальної спадщини української держави можуть бути розв'язані лише нашими спільними зусиллями — від держави, науковців і керівників установ до архівістів-практиків, хранителів фондів.

Примітки

¹ Архівістика: Термінологічний словник / Авт.-упорядн.: К. С. Новохатський, К. Т. Селіверстова та ін. — К., 1998. — 106 с.

² ГСТУ 55. 001-98. Документи з паперовими носіями. Правила зберігання Національного архівного фонду. Технічні вимоги. — Замість ОСТ 55.6-85; Введ. 01.01.99. — 34 с.

³ Вуск Л. М., Шурубур А. К. Аналіз фізичного стану

документів Національного архівного фонду і умов їх зберігання в державних архівах України // Наук. допов. Всеукр. конф. «Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи» — Ч. II. — К., 1996. — С. 207-211.

⁴ Шурубур А. К., Міщенко І. М. Визначення кислотності паперу. Методичні рекомендації. — К.: Головархів України, УДНДІАСД, 1998. — 18 с.

⁵ Корчевна І. С., Місюра А. В., Шурубур А. К. Очищення документів Національного архівного фонду від заборонених інсектицидів // Матеріали та тези доповідей 2 Міжнар. конф. «Проблеми збереження, консервації та реставрації музейних пам'яток». — К., 1999. — С. 106-107.

⁶ Володіна О. П., Шурубур А. К., Решетников С. В., Шевченко Л. О. Мікробіологічний контроль повітря центральних державних архівів України // Тези та матеріали доповідей Міжнар. науково-практичн. конф. «Реставрація музейних пам'яток в сучасних умовах. Проблеми та шляхи їх вирішення». — К., 1998. — С. 19-21.

⁷ Володіна О. П., Шурубур А. К., Решетников С. В., Шевченко Л. О. Про мікробіологічний контроль повітря центральних державних архівів України // Студії з архівної справи та документознавства. — К., 1998. — Т. 3. — С. 57-62.

⁸ Володіна О. П., Шевченко Л. О., Коваль Е. З., Шурубур А. К. Мікробіологічний стан документальних фондів держархівів України // Матеріали та тези доповідей 2 Міжнар. конф. «Проблеми збереження, консервації та реставрації музейних пам'яток». — К., 1999. — С. 18-19.

⁹ Володіна О. П., Шевченко Л. О., Коваль Е. З., Шурубур А. К. Мікробіологічний стан документальних фондів центральних державних архівів України // Студії з архівної справи та документознавства. — К., 1999. — Т. 4. — С. 70-74.

УДК 930.253

Ірина Матяш

УКРАЇНЬКА АРХІВНА НАУКА 1920-1930-х років: ОРГАНІЗАЦІЯ ПРИРОДОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

На основе архивных источников установлены основные направления естественнонаучных исследований в архивном деле в 1920-1930-х гг., реконструированы этапы деятельности Кабинета архивоведения ЦАУ УССР, раскрыты контакты с Украинским институтом прикладной химии. Определен персональный вклад отдельных деятелей архивного дела в формирование нового направления украинского архивоведения. Указано на необходимость актуализации опыта естественнонаучных исследований 1920-1930 гг.

Важливий етап розвитку української архівної науки — 1920-1930-і рр. Цей період має свою специфіку, що, зокрема, полягає у визнанні пріоритетними завданнями діяльності архівних установ поряд із виконанням безпосередньо практичних робіт (виявлення й описування архівних документів, консервації їх у державних архівосховищах й забезпечення збереженості тощо), участі у науково-дослідних роботах: науковому обґрунтуванні архівних технологій, пошуках оптимальної моделі архівної системи, розробленні науково-методичного забезпечення праці архівістів. Саме в середині 1920-х рр. завдяки творчій співпраці з Українським інститутом прикладної хімії (далі — УПХ) започатковано природознавчі дослідження в архівній справі, розгортання яких пов'язане з проведенням спеціаль-

них міжвідомчих нарад, діяльністю хімічної та ентомологічної лабораторій, Кабінету архівознавства Центрального архівного управління УСРР (далі — КА ЦАУ).

Слід зазначити, що необхідність застосування в архівній справі методів природничих наук не піддавалася сумнівам, оскільки «Центральному архівному управлінню були добре відомі труднощі, що їх доводиться мати в цій галузі архівним робітникам в їх повсякденній роботі»¹. Тривале зберігання в невідповідних умовах завдавало непоправної шкоди унікальним документам. Документи руйнувалися від впливу світла, підвищеної вологості, інших природних факторів, текст згасав, і зарадити цьому могли лише висококваліфіковані реставратори; дати фахову пораду щодо попередження таких випадків — хіміки, а методичні рекомендації щодо боротьби з архівними шкідниками — біологи. Визначаючи завдання Укрцентрархіву «з архівознавчої частини», що входили до компетенції відділу архівознавства, 1926 р. професор В. І. Веретенников серед питань «науково-дослідного, лабораторного опрацювання архівно-технічних питань» одним із основних називав «боротьбу з пилом (питання про вентиляцію і пилооси)»². Для систематичного обговорення та вирішення складних архівно-технічних питань, за пропозицією ученого, було утворено Науково-дослідну раду в складі 6 осіб: В. І. Веретенников (голова) — за-

відувач відділу архівознавства, М. М. Тихонов (секретар) — вчений архівіст Харківського центрального історичного архіву, В. О. Барвінський — вчений архівознавець ЦАУ, В. К. Нікітін, В. В. Мігулін, Г. С. Глухенький — інспектори-інструктори ЦАУ³. Діяльність наради поширювалася й на «питання про техніку зовнішньої охорони архівних матеріалів»⁴. Проблеми забезпечення збереженості архівних документів у другій половині 1920-х рр. обговорювалися на сторінках архівної періодики. Так, у журналі «Архівна справа» (1927, кн.4, с. 35-38) було видруковано статтю знаного архівіста-практика й науковця, директора Центрального архіву давніх актів у Києві В. О. Романовського «Боротьба з архівними шкідниками», в якій розглядалися дві групи заходів: а) профілактичні засоби охорони документів від можливої шкоди (пофарбування стелажів олійною фарбою, використання клеїв, що не можуть спричинити поширення шкідників); б) засоби боротьби з шкідниками в архівосховищах (дезінфекція, дезінсекція) й подавалися методичні рекомендації щодо їх застосування. Отже, два напрями хімічних і біологічних досліджень у галузі архівної справи сформувалися вже в 1926-1927 рр. Але спеціального відділу ще не було сформовано, й ці питання входили до компетенції відділу архівознавства ЦАУ.

Із метою координації зусиль щодо вироблення оптимальних методів забезпечення збереженості архівних документів проводилися спеціальні міжвідомчі наради. Суттєве значення в цьому контексті мала спеціальна нарада, скликана в квітні 1928 р. при відділі архівознавства. В ній взяли участь завідувач реставраційної частини Державного історичного музею і співробітник Центрального реставраційного майстерень Головна науки РРФСР проф. Д. Ф. Богословський, старший вчений архівознавець ЦАУ проф. В. І. Веретенников⁵, директор Українського інституту прикладної хімії УСРР проф. К. А. Красуський, художник-реставратор Н. М. Уваров, завідувач відділу архівознавства ЦАУ Р. М. Шпунт. Обговорювалися життєво важливі для архівної практики питання: а) «про фіксаж олівця й атраменту», б) «про клей для підклеювання архівних документів», в) «про поновлення атраменту, що вицвів», г) «про загальні умови переховування архівних матеріалів»⁶. Стосовно питання про фіксаж олівця перевагу було надано з огляду на простоту виготовлення цапон-лакові як такого, що його можна виробити в кожній хімічній лабораторії. Визначався й дефект цієї речовини (надмірна ламкість) та обговорювалася методика її застосування. Не прийнятними в практиці роботи архівів було визнано інші засоби фіксажу: «флюїди» — через невивченість впливу препарату на папір, олівець та атрамент; «рідке скло» — з огляду на його розкисання, «коллоїдиум» — через втрату властивостей (з часом — зморщення й тріскання), риб'ячий клей — бо є поживною речовиною для архівних шкідників. Для склеювання архівних документів визнано можливим застосування двох видів клею: декстринового (крохмального клейстеру) та каучукового (за пропозицією Богословського). Тимчасове поновлення атраменту віднесено до завдань хімії, обговорено методику застосування фотографічних засобів (низкою повторних накладань). Детально викла-

далися вимоги до зберігання архівних документів: температура архівосховища 10-12°, у темноті й сухості, унікальні документи — «в цинкових скриньках і з щільними кришками», із застосуванням відповідних систем вентиляції. Пил визнано шкідливим (особливо в містах, де є фабрики і заводи) й наголошено на необхідності боротьби з ним. Важливі для практичної роботи архівів рекомендації наради були оприлюднені в «Бюлетені ЦАУ» (1928, № 4 (36), с.4-8). Нарада визначила напрями природничих досліджень, із проведенням яких не варто зволікати: вивчення особливостей клеїв, методів поновлення атраменту, умов зберігання документів. Таким чином, наукове зібрання стало важливою віхою архівістики, давши імпульс природничим дослідженням у галузі архівної справи, визначивши їхні форми та констатувавши необхідність найтіснішого контакту із спеціалізованими науково-дослідними інституціями.

1928 р. було розпочато й лабораторне дослідження боротьби з архівними шкідниками. На прохання ЦАУ УСРР Ентомологічний відділ Харківської крайової сільськогосподарської дослідної станції під керівництвом професора В. Г. Аверіна приступив до вивчення шкідників архівних документів. Вчені виявили в архівосховищах личинки архівного точильника, «притворяшки», шовковистого точильника, музейного жука, шкіроїда. Результати досліджень публікувалися в науково-популярному журналі «Архівна справа»: детально описувалися всі види, подавався список літератури⁷. Надалі планувалося розроблення засобів боротьби з архівними шкідниками за такими напрямками: а) виявлення видового складу і вивчення біології архівних шкідників; б) синтезування нових інсектицидів для боротьби з шкідниками; в) вивчення запобіжних заходів щодо зараження архівних документів шкідниками; г) вивчення впливу хлорпкірину і сірчаного вуглецю на печатки, архівний матеріал та шкідників; д) перевірка висновків лабораторним шляхом з метою створення практичного підручника щодо дезінсекції архівів⁸. Отже, робота розгорталася досить ґрунтовно. «Архівна справа» систематично приділяла увагу методам розв'язання цих проблем. Зокрема, у статті В. О. Ганцової детально розглядалися способи знищення шкідників, представлені в статті Бруно Коттербуха «Боротьба з тваринними паразитами в наших архівах» (3 том «Архівного Журналу», Мюнхен, 1926 р.)⁹. Таким чином, зарубіжний досвід також не залишався поза увагою українських архівістів.

Одночасно в УПХ під безпосереднім керівництвом професора К. А. Красуського розпочалося ґрунтовне вивчення «технічних засобів до охорони архівних матеріалів від загибелі»¹⁰: проблеми закріплення олівцевого письма на документах, що швидко стирається; машинопису та атраменту революційних часів, що почали вицвітати; про закріплення паперу, що псується від часу й вологи; про використання клею для підклеювання архівних документів. Власне співпраця з названими лабораторіями створила підґрунтя для організації при ЦАУ хімічної лабораторії, в якій важливу допомогу надав саме УПХ.

Лабораторію (зі штатом 2 особи: завідувач і лаборант) задля «поставлення хемії на службу кращо-

I. Проблеми збереженості архівної спадщини: історія та сучасність

му зберіганню архівних документів по архівосховищах»¹¹ було створено при відділі архівознавства восени 1929 р. Керівництво лабораторією залишалося за проф. К. А. Красуським, а безпосередньо працював у ній лаборант УІПХ О. І. Палант. Перенесення дослідів із інституту, оснащеного спеціальним лабораторними приладами, до ЦАУ пояснювалося кількома причинами. По-перше, виникла необхідність пророблення відповідних дослідів «в архівному масштабі»¹². По-друге, об'єктивно назріла потреба «почати виготовлення власних препаратів більшої значної кількості, щоб поступово впроваджувати їх до архівної практики»¹³. Перші кроки лабораторії пов'язані з матеріальними труднощами, нестатками препаратів і обладнання. Однак новостворена лабораторія продовжувала розпочати на базі УІПХ дослідження. Серед її завдань були окреслені на нараді 1928 р. актуальні питання: а) дослідження клейстерів для склеювання та підклеювання архівних документів; б) розроблення методів фіксації олівця, атраменту, фарб; в) поновлення старих рукописів; г) утворення захисного шару на цінних архівних документах (способом лакування)¹⁴. Попередні результати цих дослідів широко висвітлювалися й пропонувалися для впровадження та обговорення в архівній періодиці: «Архівній справі», «Радянському архіві», «Бюлетені ЦАУ». Їх репрезентувала насамперед низка публікацій О. І. Паланта. Так, у його статті «Порівняльний дослід клеїв для паперу» (Архівна справа, 1929, Кн. 11, с.35-43) коротко окреслювався механізм склеювання, подавалася характеристика властивостей (тваринного, крохмального, гумового, казеїнового, борошняного та ін.) клеїв, наводилися таблиці «Швидкість тужавіння клею хатньої температури» (№ 1), «Зміна міцності і розтягливості паперу при склеюванні» (№ 2). Публікація «Порівняльний дослід клеїв для паперу» (Архівна справа, 1930, кн. 2 (13), с.77-79) висвітлювала вплив якості клею на зміну ламкості підклеєних документів впродовж значного часу, наводилася таблиця показників ламкості. Найпридатнішим для архівної практики було названо крохмальний клей, виготовлений з пшеничного крохмалу. Інша його замітка¹⁵ містила рекомендації щодо застосування чорнила для ярликів й радила вживати чорну китайську туш та алізаринове чорнило або сині чорнильні олівці.

Були й певні практичні досягнення: лабораторія розробила клей, придатний для підклеювання архівних документів, та розпочала виготовлення парафінового паперу із цигаркового, парафінуючи його. Поряд із дослідженням проблем закріплення на папері тексту, що згасає, окремих питань реставрування, перспективною темою залишалося використання целофану для реставрування пошкоджених документів.

У червні 1930 р. лабораторія змінила статус, увійшовши до складу Кабінету архівознавства, котрий було створено на правах відділу Центрального архівного управління УСРР як першу українську науково-дослідну установу в галузі архівної справи. Завданням нової інституції, організованої за аналогією до подібної в ЦАУ РСФСР та з використанням її досвіду, було наукове розроблення питань ар-

хівної теорії і практики, запровадження нових методів архівознавчої та архівно-технічної роботи¹⁶. Створення досконалої науково розробленої і обґрунтованої архівної техніки справедливо вважалося запорукою розвитку галузі. Метою організації КА ЦАУ було розроблення «архівно-технічних заходів та застосування їх в архівознавчій практиці архівних установ». Відтак він мав 4 підвідділи: а) зовнішньої охорони архівних матеріалів; б) розбирання й описування архівних матеріалів; в) обладнання архівосховищ; г) архівно-бібліографічного. Первісно новий структурний підрозділ ЦАУ очолив В. Д. Стрибульов (його згодом змінив О. С. Сенченко), а штатними співробітниками, відповідальними за кожен напрям діяльності, стали В. І. Веретенников, М. В. Гливленко, М. Ф. Грибін та О. І. Палант. Серед основних завдань кабінету була організація підвищення кваліфікації архівістів: проведення курсів, семінарів, надання консультацій, робота з аспірантами.

Важливою структурною ланкою КА ЦАУ стали хімічна та ентомологічна лабораторії, що отримали права підвідділів відділу архівознавства й спочатку існували окремо. До їхньої компетенції входили дослідження й встановлення сприятливих умов зберігання архівних документів; науково-дослідна робота в галузі консервації документів; вивчення проблем реставрації документів. Зокрема, цілі, завдання й організаційна структура хімічної лабораторії встановлювалися положенням, текст якого зберігся у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ф.14, оп.1, спр.1460) і є цінним історичним джерелом, що зафіксувало розуміння важливості формування в архівознавстві особливого напрямку досліджень, у основі яких була б тісна взаємодія природничих і гуманітарних знань. Згідно з цим документом, основними завданнями хімічної лабораторії були: а) встановлення найсприятливіших технічних умов зберігання архівних документів; б) науково-дослідна робота в галузі консервації документів; в) впровадження результатів досліджень у практику роботи архівів задля збільшення термінів придатності документів; г) вивчення питань відновлення (реставрації) документів. Для здійснення цих завдань лабораторії надавалися права: « а) постановки всякого рода научных изысканий в специально отведенном для этой цели помещении; б) использование для опытов в больших масштабах архивохранилищ и музеев, в каждом отдельном случае по особому на то разрешению ЦАУ; в) непосредственные связи с научными учреждениями СССР и заграницы по вопросам, связанным с содержанием п.г.; самостоятельное расходование денежных сумм в пределах утвержденных годовичных смет»¹⁷. Для адаптації спеціалістів-хіміків у архівних проблемах передбачалося також надання консультацій з архівознавчих питань, що стосуються роботи лабораторії. До штату лабораторії, крім завідувача (ставка 200 крб.) та лаборанта (ставка 100 крб.), вводилася ще посада лабораторного служителя (ставка 50 крб.).

У проєкті В. І. Веретеннікова щодо компетенції діяльності лабораторії визначалися такі напрями теоретичних і прикладних досліджень: а) «по линии

архівно-хімічної лабораторії»: вироблення стійкого чорнила; підклеювання целофаном; робота над лаками; визначення впливу світла на папір; б) «по архівно-ентомологічній лабораторії»: вивчення впливу розробленого власними силами клею на шкідників; проектування й створення зразкової дезінсекційної камери; виявлення і встановлення видів шкідників; дослідження з дезінсекції шляхом хлорпирину й сульфиду вуглецю¹⁸.

Доволі насичений і практично орієнтований робочий план хімічної лабораторії на жовтень 1930 р. — червень 1931 р., розроблений О. І. Палантом, включив: «1) Вивчення та дослідження належних умов переховування архівних документів в архівосховищах України; 2) Дослідження придатності клеїв для архівних документів (тваринний клей, камеді, казеїн, борошняний клей, крахмал); 3) Пристосування прозорого паперу для склеювання текстів (калька, різний пергаментний папір, целофани, целулоїди); 4) Вивчення методів консервації паперу та тексту лаками: а) масляні та спиртові лаки, желатина, вассерглас, парафін, нітро- та ацетил-целюлоза; 5) Вивчення питань про довговічність паперу (теоретична робота); 6) Відновлення відбарвлених чорнильних фарб; 7) Відновлення поповнених документів; 8) Методи визначення целюлози та деревини в папері; 9) Вплив світла на папір та текст»¹⁹. Відтак у діяльності лабораторії з'явилися нові напрямки: розпочато розроблення питання про довговічність паперу, впливу на папір, чорнило та друкарський шрифт чотирьох факторів: вологи, температури, складу повітря, світла. Саме ці проблеми (вивчення довговічності архівних документів, встановлення аутентичності архівних документів; консервація документів (підклеювання, ізоляція, лакування) вважав О. І. Палант «основними елементами застосування хімії в архівній справі»²⁰.

Застосовувалися й нові методи дослідження: рентгенографія, фотометрування тощо²¹. Таким чином, у нового керівника цієї інституції В. Д. Куценоса, призначеного весною 1931 р., були підстави стверджувати, що «лабораторія накопичила певний досвід щодо застосування хімії в архівній справі»²².

Зміни в основних напрямках роботи КА ЦАУ, що відбулися на початку 1931 р. у зв'язку з перебудовою архівної справи для «служби соціалістичному будівництву», знайшли відображення в новому «Положенні про Кабінет архівознавства» (квітень 1931 р.). КА ЦАУ надавалися права науково-методологічного, методичного сектору з утворенням трьох секцій: а) участі архівних установ у соціалістичному будівництві; б) раціоналізації архівного виробництва; в) підготовки кадрів. КА ЦАУ очолив О. С. Сенченко, хімічну лабораторію — В. Д. Куценос, питаннями підготовки кадрів опікувався В. К. Нікітін, питаннями агітації й пропаганди — І. М. Премислер, консультації з усіх складних теоретичних та методичних питань надавав професор В. І. Веретенников, як нештатний співробітник над проблемою раціонального стелажного обладнання архівосховищ працював М. В. Гливенко.

У зв'язку зі змінами постала проблема реорганізації лабораторії, викликаної, як писав у доповідній записці до керівництва ЦАУ В. Д. Куценос «тим, що провадити будь-де-яку дослідчу роботу в лябо-

раторії абсолютно неможливо за браком потрібного устаткування, реактивів, умов роботи, а також дуже потрібно, як можна тісніше зв'язатись з лабораторією в своїй роботі з архівами»²³. Мотивуючи необхідністю великих затрат («багатьох тисяч карбованців») на обладнання лабораторії, він пропонував спрямувати зусилля на вироблення в лабораторії «стандартних препаратів для архіваріалів» й зробити її суто «виробничою». У зв'язку з цим діяльність лабораторії мала надалі розгортатися в трьох основних напрямках: 1) виготовлення препаратів для потреб архівних установ України (це завдання покладалося на технічного лаборанта під керівництвом завідувача лабораторії); 2) науково-дослідна робота (прерогатива виключно завідувача лабораторії, робота проводиться на базі УПХ та Інституту Всехімпрому); 3) консультації для архівних установ щодо використання хімії в архівній справі (проводить завідувач лабораторії). Ентомологічна лабораторія припиняла своє існування й об'єднувалася з хімічною.

Таким чином, завдання лабораторії восени 1931 р. поділялися на «технічну» (практичну) й «дослідчу» (теоретичну) частини. Перша передбачала виготовлення необхідних у повсякденній практичній діяльності архівних установ препаратів: парафінового паперу, крохмального клейстеру, клею для парафінового паперу, тривких атраментів, лаків, препаратів для боротьби з шкідниками, роботи на базі харківських архівів щодо консервації зіпсованих документів, дезінсекції архівосховищ, аналізу умов зберігання архівних документів. Дослідна частина включала завдання вивчення впливів світла на папір, атрамент, олівці, пилу на папір і розроблення методів консервації та реставрації атраменту, простого й кольорового олівців тощо.

Для забезпечення проведення повноцінних наукових досліджень ЦАУ звернулося до керівництва УПХ та Інституту Всехімпрому з проханням дозволити «опрацювати окремі науково-дослідні теми хімічної лабораторії ЦАУ»²⁴ на їхній базі. Відповідно до поставлених завдань робота в лабораторії, де працювали завідувач В. Д. Куценос та лаборант К. П. Сніткіна, і за підтримкою названих інститутів зосереджувалася на перевірці антисептиків для крохмального клею, виготовленні клею для парафінового паперу, розробленні способів і методів фіксації простого і кольорового олівців й атраменту, очищенні забруднених паперів, виготовленні тривких атраментів та інших потрібних в архівній справі матеріалів, які досі імпортували, пошуках методів, «вивченні умов, за яких папір архівних документів зберігався б найкраще».

Зокрема, з метою перевірки антисептиків для крохмального клейстеру було проведено проби 10 видів. Якщо звичайний крохмальний клейстер, заражений грибами, зацвів через 3 дні, то при застосуванні окремих антисептиків (наприклад, мідного купоросу) клейстер не покривався цвіллю впродовж 2-х місяців. Тому мідний купорос рекомендовано до застосування як антисептик у практичній роботі.

Інша група дослідів щодо встановлення оптимального складу інгредієнтів клею для парафінового паперу уможливила незабаром оприлюднен-

I. Проблеми збереженості архівної спадщини: історія та сучасність

ня перших рекомендацій. Вважаючи парафін як індіферентну речовину, здатну зберігатися тривалий час, порівняно з целофаном найпридатнішим для «практики архівної справи», В. Д. Куценос у статті «Клей в архівній справі» («Радянський архів», кн. 3 (18), с.96-97) запропонував такий склад клею для приклеювання парафінового паперу до звичайного: декстрину жовтого — 15 частин, цукру — 15, крохмалю — 15, гліцерину — 1, мідного купоросу — 1, води — до консистенції сметани. При цьому важливо, що було вказано на недоліки клею (жовтавий колір, ламкість) та способи запобігання їм.

Про те, що результати роботи хімічної лабораторії не обмежувалися дослідями й теоретичними узагальненнями, не були відірваними від потреб архівів, свідчать архівні документи. Лист до архівних установ м. Харкова за підписом завідувача КА ЦАУ О. С. Сенченка від 18 листопада 1931 р. зобов'язував «сприяти перевірці вогкості повітря в архівосховищах м. Харкова, що її проводитиме співробітниця хемічної лабораторії К. П. Сніткіна». Тобто, дослідження велися задля поліпшення й удосконалення практичної діяльності архівів саме на базі конкретних архівосховищ, й тим самим встановлювався необхідний двосторонній зв'язок «архіви-лабораторія», «практика — теорія». Архіви мали можливість отримати в лабораторії необхідні їм препарати (зокрема, крохмальний клей)²⁵ та консультації щодо їх застосування.

Не припинялося й дослідження питання боротьби з архівними шкідниками, «взагалі мало вивченого, а головне для архівів зараз надто важливого»²⁶. Робота, успішність якої безпосередньо залежала від підтримки й допомоги архівістів-практиків, полягала в проведенні дезінсекції. Зв'язок з архівами слугував практичній перевірці лабораторних дослідів шляхом а) замовлень від архівів; б) використання окремих архівосховищ як бази для проведення практичних досліджень. Архівісти надавали також матеріал для лабораторного дослідження: зразки пошкодженого паперу, екземпляри архівних шкідників тощо. На підставі лабораторних досліджень було запропоновано два засоби боротьби з архівними шкідниками: а) застосування дезінсекційної камери; б) дезінсекція архівосховищ. Через низьку пропускну спроможність дезінсекційної камери (її розмір не перевищує 1 м³, вона вміщує 200 кг паперу й не виключена можливість появи шкідників у іншому місці) ширше рекомендовано застосовувати дезінсекцію архівосховищ. Рекомендації щодо проведення дезінсекції друкувалися в архівознавчому журналі «Радянський архів»²⁷. Методикою дезінсекції архівосховищ передбачалося не проведення її взимку, бо температура кипіння сульфиду вуглецю 46,3°C, й випаровується він буде надто повільно, а концентрація при дезінсекції має дорівнювати 150 см³ сірчаного вуглецю на 1 см³ повітря. Після дезінсекції (що вважалася закінченою, коли випарився весь сульфід вуглецю), проводилася вентиляція приміщення з дотриманням протипожежних правил. Оскільки лабораторні дослідження засвідчували відбільовальні властивості хлорпікрину, через які його застосування може мати негативні наслідки для рукописів, продовжувалися дослідження

застосування хлорпікрину і сульфиду вуглецю, щоб вияснити «якій із цих двох речовин слід дати перевагу»²⁸. Через складність методики проведення дезінсекції архівосховищ її виконували співробітники лабораторії. Крім харківських архівів, такі послуги надавалися іншим архівам, що надсилали свої замовлення. Влітку 1931 р. дезінсекційні роботи проводилися в Київському центральному історичному архіві, що сприяло й поширенню досвіду, оскільки в КЦА діяла Київська філія Кабінету архівознавства (кер. І. Кравченко).

Від 1932 р. КА ЦАУ перейменовано на Науково-методологічний кабінет, штатним розписом якого передбачалися посади керівника кабінету з виконанням обов'язків наукового співробітника в справах підготовки кадрів та організації праці (ним залишився О. С. Сенченко); наукових співробітників в справах наукової публікації документів (4 особи), в справах агітації та пропаганди архівними документами (3 особи), в справах архівної техніки (2 особи) та завідувача архівно-хімічною лабораторією. Тобто, зі зміною назви збереглися основні напрямки роботи КА (археографічний, популяризаторський, забезпечення збереженості архівних документів та підготовка кадрів), але посилювався ідеологічний контроль. Найменше він впливав на роботу хімічної лабораторії (через її далеку від ідеології специфіку), завідувачем якої залишався В. Д. Куценос.

Уже 2 лютого 1932 р. на нараді співробітників КА ЦАУ (присутні О. С. Сенченко, Ф. А. Герасименко, В. І. Веретенников, П. А. Білик, М. В. Гливенко, І. М. Премислер, В. Д. Куценос, М. Ф. Грїбін) було розглянуто питання про роботу лабораторії. Керівник кабінету О. С. Сенченко відзначив як негативне явище, що з одного боку «успішність роботи хемлябораторії ...весь час упирається в господарчу частину»²⁹: бракує препаратів (целофану, целюлози, декстрину), чистого цигаркового паперу, завгоп ЦАУ зволікає з проведенням до лабораторії електричної проводки, а з іншого — не виділяються кошти («якісь 100-200 карб. в валюті»)»³⁰. Відтак нарада ухвалила «в зв'язку з незадовільністю умов роботи хемлябораторії кабінету прохати ЦАУ: а) терміново поставити питання перед Валютною комісією про відпуск 200 крб. в валюті для придбання потрібних хемлябораторії речовин (целофану, целюлози, декстрину); б) про передачу кошторису асигнувань хемлябораторії у безпосереднє відання Куценоса»³¹. Якщо друге прохання одразу викликало сумнів й не було задоволене, то по першому було складено кілька варіантів переліку необхідних речовин і препаратів. До списку необхідних для діяльності лабораторії матеріалів увійшли³² (див. таблицю, кількість — у кг).

Основні дослідження хімічної лабораторії зосередилися навколо вивчення процесу старіння паперу та проблеми дезінсекції архівних матеріалів. Досліди проводилися із наданими архівами зразками паперу різного часу (17, 18, 19, 20 століть), проводилися консультації щодо забезпечення їх збереженості. Влітку 1932 р. В. Д. Куценос, перебуваючи в науковому відрядженні у Москві й Ленінграді, мав змогу ознайомитися з досягненнями російських колег, обмінятися досвідом вирішення складних проблем.

Таблиця

Список матеріалів необхідних для діяльності лабораторії

Назва речовини	К-ть	Назва речовини	К-ть
Декстрин	120	Пікринова кислота	1
Крохмаль	180	Двохлорокалієва сіль	1
Цукор	50	Індигова синя фарба	0, 2
Глюкоза	40	Кампешевий екстракт	2
Мідний купорос	4	Китайські чорні горішки	1
Тонкий ганчірковий папір	10	Танін	0, 5
Парафін	15	Бура	2
Хлорпікрин	2	Щавлева кислота	0, 5
Аравійська камедь	1	Щолок	2
Сірчаноокислий алюміній	1	Сірчана кислота	2
Залізний купорос	2	Азотна кислота	1
Хлористе олово	0, 5	Сульфід вуглецю	0, 5
Римські квасці	0, 5	Скляні трубки	2
Соляна кислота	2	Ефір сірчаний	5
Резорцин	0, 5	Денатурований спирт	10 л
Йодна зелень	0, 5	Спирт	15 л

Одним із важливих напрямів роботи лабораторії було методичне забезпечення профільних для неї проблем архівної галузі. Реагували співробітники лабораторії на всі сигнали від місцевих архівних установ. Так, у жовтні 1932 р. тривожний лист надійшов від Чернігівської обласної архівної управи, де розповсюдження «домового грибка» (в приміщенні Катерининської церкви) набувало «загрозливих розмірів»³³. Керівництво управи прохало терміново відрядити працівника лабораторії для проведення дезінфекції архівосховища. Однак, вважаючи, що для боротьби з «домовим грибком» не потрібні спеціальні знання й вимагається багато часу, завідувач лабораторії В. Д. Куценос розробив детальні методичні рекомендації «Мери боротьби с домовими грибками»³⁴. Він не лише подав детальний алгоритм проведення робіт, а запропонував кілька рецептів приготування антисептиків (в основі мідний купорос або сулема), без застосування яких роботи не мали б успіху. Надіслані до Чернігівської облархуправи рекомендації згодом у формі статті були оприлюднені в журналі «Архів радянської України» (1933, № 7/8, с.208-213). Автор описав причини появи в архівосховищах грибів-шкідників, висвітлив засоби боротьби з ними (механічні засоби, промашення антисептиком, дезінфекція сульфитним газом або паром формаліну, прогрівання, провітрювання) та подав рецепт виготовлення антисептиків³⁵. Слід зазначити, що в умовах браку спеціальної літератури такі публікації були дуже важливіми для роботи архівів, а архівна періодика набувала значення незамінного практичного посібника.

Поширена практика того часу — використання під архівосховища малоприсадних приміщень — створювала умови для розповсюдження архівних шкідників. Аналіз інсектицидів, виявлення найпридатніших із них для проведення дезінсекції архівосховищ постійно залишалися в полі зору лабораторії. Важливе значення в цьому контексті мала нарада з «питання дезінсекції архівних матеріалів» (29 грудня 1932 р.), в якій взяли участь професор В. І. Веретенников, професор Кузнецов, професор Українського поліграфіч-

ного інституту Ю. О. Габель, помічник директора Українського хімічного інституту О. І. Палант, директор Державного музею професор Б. В. Порай-Кошиць та завідувач лабораторії ЦАУ В. Д. Куценос. На порядок денний було винесено такі питання: а) хімічні та токсичні властивості інсектицидів, запланованих до застосування на практиці (синильної кислоти, сульфиду вуглецю, хлорпікрину та ін.); б) вплив целюлози на довготривалість паперу; в) придатність використання целлона, целліта та ін. для консервації архівних документів. Дискусія розгорнулася навколо проблеми застосування синильної кислоти (через її високу токсичність) та хлорпікрину (через малодслідженість його властивостей та тривалу латентну фазу руйнівного впливу на структуру паперу). Професор Кузнецов запропонував проводити дезінсекцію у вакуумній камері (під неї можна пристосувати бетоноване приміщення, витягнувши масляним насосом повітря³⁶), а найкращим інсектицидом назвав формалін, котрий, на відміну від хлорпікрину, не руйнує паперу. Після тривалого обговорення нарада прийняла ухвалу: «1. Для дезінсекції архматеріалів уже можна вживати формалін як найбільш безпечний для паперу та атраменту³⁷ інсектицид, маючий високу токсичність; 2. Хлорпікрин не можна зараз вживати в широкому масштабі для дезінсекції через його можливе руйнування паперу. Провести дослід у лабораторному масштабі; 3. З синильною кислотою провести зпочатку досліді теж у лабораторному масштабі (особливо з порошком ціанідів); 4. Вжити дезінсекцію у вакуум-камерах; 5. Уникнути вживання паперу з целюлозою для реставрації і консервації архматеріалів. Для цього замовити на Малинській фабриці папір із чистої ганчірної маси, який і вживати для цієї потреби; 6. Визнати можливим і бажаним вживання ацетил-целюлози у широкому масштабі для консервації архматеріалів; 7. В питанні про дезінсекцію в вакуум-камерах і взагалі про дезінсекції зв'язатися з ентомологами (з'ясувати вплив дезінсекції на архівних шкідників)»³⁸. Отже, нарада знову загострила увагу на необхідності тісної співпраці зі спеціалізованими інституціями.

I. Проблеми збереженості архівної спадщини: історія та сучасність

З 1933 р. лабораторія ЦАУ безпосередньо приступила до вивчення впливу хлорпікрину на папір. Експериментальна робота з теми із застосуванням отриманих від архівів зразків паперу планувалася на 5 років. Розширення й поглиблення досліджень вимагало кращого забезпечення приладами й реактивами. Згідно з переліком необхідних матеріалів та приладів на 1933 р., поданим до фінчастини ЦАУ, крім поновлення запасу речовин (білого декстрину, парафіну, ізобутилового спирту тощо) планувалося придбання мікроскопа та апарату Шопера для визначення розриву й розтягнення паперу³⁹. Резолюція передбачала не купувати за кордоном прилади, які виготовляються в СРСР, але апарат Шопера через відсутність аналогів у вітчизняному приладобудівництві було придбано.

Слід зазначити, що відомостей про розгортання природничих досліджень і діяльність хімічної лабораторії ЦАУ через штучні прогалини в джерельній базі історії архівної справи за 1933-1938 рр. недостатньо: втрачено багато архівних документів, 1934 р. припинено деякі видання архівної періодики. Значення важливого історичного джерела у цьому контексті набув журнал «Архивное дело» (орган ЦАУ СРСР та ЦАУ РРФСР), де впродовж 1937-1938 рр. активно публікувався В. Д. Куценос. Його статті: «Дезинсекция архивных документов» та «К вопросу о пожаротушении в архивохранилищах» — в № 1 (42), «Влияние хлорпикрина на бумагу и текст» — в № 2 (43), «О бумаге» — в № 3 (44), не лише засвідчують продовження досліджень, розпочатих наприкінці 1920-х рр., а й дають підстави для хоча б схематичної реконструкції діяльності хімічної лабораторії в означений період.

Важливе значення з цієї точки зору мають статті з питань дезінсекції. Так, публікація «Дезинсекция архивных документов» засвідчувала продовження дослідження в лабораторії ЦАУ впливу інсектицидів на папір і текст й репрезентувала результати лабораторної та практичної перевірки властивостей таких інсектицидів як сірчаний газ, хлор, сульфід вуглецю, синильна кислота, формалін, хлорпікрин. Повідомляючи про закінчення в лабораторії ЦАУ УРСР роботи з теми «Вплив хлорпікрину на папір і текст», В. Д. Куценос визнавав його найпридатнішим для архівної практики інсектицидом, що має, крім того, добрі дератизаційні якості. Вивчення речовин для боротьби з комахами й гризунами він вважав перспективними дослідженнями. Висновки автора щодо способів зберігання архівних документів, які б попереджували появу грибів, полягали в практичних рекомендаціях: 1) не зберігати папір у пресованих зв'язках аби уникнути появи мікрокамер (окремих місць з певною кількістю вологи й повітря), де б могли розвиватися гриби; 2) зберігання провітреного й просушеного паперу в картонних коробках або в дерев'яних коробках із вентиляційними отворами⁴⁰.

Детальний звіт з теми «Вплив хлорпікрину на папір і текст» було вміщено в наступному числі «Архивного дела»⁴¹. Ця публікація цінна насамперед як історичне джерело, оскільки розкриває механізм проведення дослідів у лабораторії ЦАУ впродовж 1934-1937 рр. Як свідчить текст статті, хлорпікрин оброблялися полоси документів різних років,

різної якості, написані різним чорнилом, олівцями, надруковані на друкарській машинці, газети тощо. В ексикаторах (ємністю 6 л.) створювалася концентрація парів хлорпікрину, достатня для знищення архівних шкідників. Згодом концентрація збільшувалася вдвічі-тричі чи папір просто обливався хлорпікрином (перед використанням до якого додавався для нейтралізації кислоти вуглекислий натрій). Експерименти, що тривали від 24 годин до кількох днів, дали підстави для висновку про те, що продукти розпаду хлорпікрину не мають руйнівного впливу на папір. Детально викладаючи методику дослідів, наводячи численні статистичні показники щодо композиції паперу, результати випробовування на апараті Шопера — до оброблення хлорпікрином і після, В. Д. Куценос стверджує, що хлорпікрин — найпридатніша речовина для використання в архівній практиці.

Однак реакція на висновки українських хіміків була доволі різкою. Рецензія доктора В. Екка та інженера П. Мізіна⁴² фактично закреслювала п'ятирічну роботу, що, на їхню думку, через неточності й невірні висновки може дезорієнтувати архівних робітників. Найсуттєвішими помилками автора рецензенти вважали відсутність: а) пояснень щодо критеріїв відбору паперу для експерименту (а неправильний відбір може привести до помилок); б) вказівки на те, коли проводився аналіз паперу: безпосередньо після дезінфекції чи через певний час; в) повідомлення, чи проводився після дезінфекції та дезінсекції експеримент на штучне старіння паперу; г) уніфікації обсягів. Хибами методики Куценоса автори вважали застосування мікроскопічного методу визначення композиції паперу, що є суб'єктивним і залежить від ока людини; й невикористання препарату для дослідження зі 100% деревини, що для утворення целюлози хлорпікринізації було б дійсно характерним. Таким чином, визнаючи хибними методи й помилковими результати досліджень, рецензенти висловлювалися проти застосування хлорпікрину в архівній практиці й рекомендували «ЦАУ СРСР доручити якому-небудь науково-дослідному інституту чи лабораторії провести в 1938 р. точні досліди з вивчення дії парів хлорпікрину на папір і текст»⁴³.

Ймовірно, ця рецензія мала відношення до припинення на даному етапі діяльності хімічної лабораторії ЦАУ, про яку після переходу ЦАУ 1939 р. у відання НКВС УРСР вже не йдеться ні у звітах, ні в публікаціях.

Однак, вивчення історії українського архівознавства 1920-1930-х рр. в цілому й діяльності хімічної лабораторії ЦАУ (1929-1937 рр.) зокрема дає підстави для конкретних висновків.

1. Започаткування природничих досліджень у архівознавстві було викликане практичними потребами архівних установ, необхідністю забезпечення збереженості унікальних джерел — документної пам'яті народу.

2. Саме практичні потреби визначали основні напрями таких досліджень: а) розроблення способів та методів дезінфекції, дезінсекції, дератизації архівосховищ, дезінфекції та дезінсекції документів; б) дослідження процесу старіння паперу й експеримен-

тальних пошуків методики консервації та реставрації документів; в) виготовлення клеїв та паперу, придатних у архівній практиці.

3. Стратегічно правильним був курс керівництва ЦАУ на проведення природничих досліджень з допомогою спеціалізованих інституцій: Українського інституту прикладної хімії, Ентомологічного відділу Харківської крайової сільськогосподарської дослідної станції, Інституту Всехімпрому та ін.

4. Важливе значення «мозкової атаки» мали для розвитку природничих досліджень міжвідомчі наради із участю провідних фахівців (1928 р. та 1932 р.).

5. Включення лабораторії до складу Кабінету архівознавства ЦАУ УРСР — першої науково-дослідної інституції в галузі архівної справи засвідчив розуміння значення природничих досліджень для розвитку галузі. Важливим було забезпечення лабораторії в складних фінансових умовах необхідними препаратами й приладами.

6. Започаткуванню й розвитку природничих досліджень в галузі архівної справи прислужилися відомі українські науковці й практики: В. Г. Аверін, В. І. Веретенніков, В. О. Ганцова, А. І. Новіненко, К. А. Красуський, В. Д. Куценос, О. І. Палант, В. О. Романовський та ін.

Окремі методики досліджень, започаткованих у 1920-1930-х рр., можуть застосовуватися й в сучасній практиці.

Примітки

¹ Постанова наради про заходи зовнішньої охорони архівних матеріалів від псування // Бюлетень ЦАУ. — 1928. — № 4 (36). — С. 2.

² ЦДАВО України, ф.14, оп.1, спр. 249, арк. 299.

³ На пропозицію В. І. Веретеннікова створити особливу Науково-архівну раду Колегією Укрцентрархіву 22 грудня 1926 р. (прот. № 22, п.2) було прийнято рішення про організацію Науково-дослідної наради при ЦАУ, затверджене наказом по ЦАУ № 1 від 10 січня 1927 р. (Див. ЦДАВО України, ф.14, оп.1, спр.448, арк. 2).

⁴ Постанова наради про заходи зовнішньої охорони архівних матеріалів від псування // Бюлетень ЦАУ. — 1928. — № 4 (36). — С. 2.

⁵ Наказом № 49 по ЦАУ від 21 вересня 1927 р. В. І. Веретеннікова переміщено на посаду старшого вченого архівознавця (Див. ЦДАВО України, ф. 14, оп.1, спр.448, арк.36).

⁶ Постанова наради про заходи зовнішньої охорони архівних матеріалів від псування // Бюлетень ЦАУ. — 1928. — № 4 (36). — С. 3-5.

⁷ Аверін В. Г. , Новіненко А. І. До питання про боротьбу з архівними шкідниками // Архівна справа. — 1928. — Кн. 8. — С. 51-56.

⁸ Боротьба з шкідниками архівних матеріалів // Бюлетень ЦАУ. — 1929. — № 4 (48). — С. 8.

⁹ [Ганцова В.] З літератури про боротьбу з шкідниками в архівах// АС. — 1928. — Кн. 8. — С. 62-63. — Підп.: В. Г.

¹⁰ Організація архівно-технічної лабораторії при Центральному архівному управлінні // Бюлетень ЦАУ. — 1929. — № 5 (49). — С. 7.

¹¹ Куценос В. Розгорнути перевірку лабораторних дослідів на практичній роботі архівів // РА. — 1931. — № 2 (17). — С. 51-53.

¹² Організація архівно-технічної лабораторії при Центральному архівному управлінні// Бюлетень ЦАУ. — 1929. — № 5 (49). — С. 8.

¹³ Там само.

¹⁴ Палант А. До організації хімічної лабораторії при Центральному архівному управлінні // АС. — 1929. — Кн. 9-10. — С. 76-79.

¹⁵ [Палант А.] Чорнило для ярликів// Бюлетень ЦАУ. — 1930. — № 4 (60). — С. 8. — Підп.: П.

¹⁶ Данилюк А. Організація кабінета архівознавства// АС. — 1931. — Кн. 4 (15). — С. 89-91.

¹⁷ ЦДАВО України, ф.14, оп.1, спр.1460, арк.1.

¹⁸ ЦДАВО України, ф.14, оп.1, спр.1190, арк.7.

¹⁹ Там само, арк.3.

²⁰ Палант А. Хемія в архівній справі // АС. — 1930. — Кн. 3 (14). — С. 87-102.

²¹ Палант А. Робота хемлабораторії // Бюлетень ЦАУ. — 1930. — № 10 (66). — С. 8.

²² Куценос В. Розгорнути перевірку... — С. 51-53.

²³ ЦДАВО України, ф.14, оп.1, спр.1478, арк.5.

²⁴ Там само, арк.2-3.

²⁵ Там само, арк.1.

²⁶ Куценос В. Розгорнути перевірку... — С. 51-53.

²⁷ Журнал «Архівна справа» від 1931 р. змінив назву на «Радянський архів», який проіснував лише рік (вийшло 6 книг).

²⁸ Палант О. Засоби боротьби з архівними шкідниками // РА. — 1931. — Кн.1 (16). — С. 50-52.

²⁹ ЦДАВО України, ф.14, оп.1, спр.1669, арк.5 зв.

³⁰ Там само.

³¹ Там само.

³² ЦДАВО України, ф.14, оп.1, спр.1674, арк.10.

³³ Там само, арк. 3.

³⁴ Там само, арк. 5.

³⁵ Куценос В. «Домовий грибок» і способи боротьби з ним// АРУ. — 1933. — № 7-8 (січень — квітень). — С. 208-213.

³⁶ ЦДАВО України, ф.14, оп.1, спр.1674, арк.6.

³⁷ Термін 1920-1930-х рр., що означає речовину для письма — чорнило чи туш.

³⁸ Там само, арк.7.

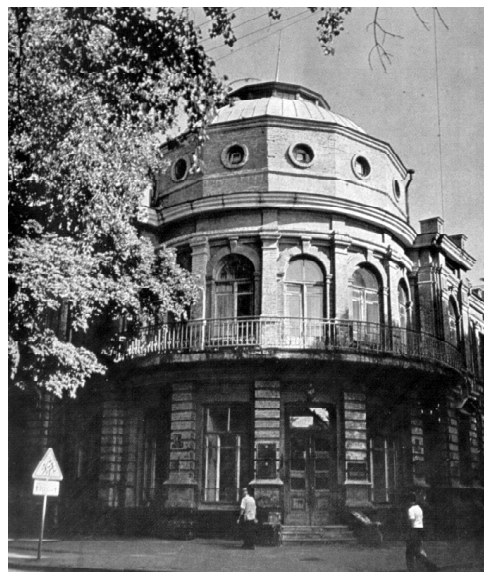
³⁹ Там само, арк.2.

⁴⁰ Куценос В. Дезинсекція архівних документів // Архивное дело. — 1937. — № 1 (42). — С. 88.

⁴¹ Куценос Т. Влияние хлорпикрина на бумагу и текст (К дезинсекции архивных документов) // Архивное дело. — 1937. — № 2 (43). — С. 120-126. Вважаємо ініціал Т. біля прізвища автора помилковим.

⁴² Эрк В. , Мизин П. К вопросу о действии хлорпикрина на бумагу // Архивное дело. — 1938. — № 1 (45). — С. 124-126.

⁴³ Там само, арк.126. Зазначимо, що в Москві при ЦАУ СРСР від квітня 1927 р. діяла Архівно-хімічна лабораторія (див. Архивное дело. — 1928. — № 1 (14). — С. 77-80), а згідно з рішенням уряду від 5.02.1936 р. на початку 1937 р. було створено Центральні реставраційні майстерні, де проводилася робота з фізико-хімічної реставрації, фотокопіювання, дезінфекції та дезінсекції, картонуванню. Про це детальніше див.: Тищенко І. Работа Центральных реставрационных мастерских // Архивное дело. — 1938. — № 2 (46). — С. 141.

Державний архів Полтавської області